

ՀԱՅ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌԸ

4. Ձեռ. № 7735: Ժամանակ՝ 986 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ անհայտ: Վայր՝ անհայտ: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

5. Ձեռ. № 8906.—Ժամանակ՝ 988 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիչներ՝ Հովհաննես քհ. և Հովսեփ քհ.: Վայր՝ անհայտ: Չունի եվս. կանոնները (թափված են սկզբի թերթերը): Ունի լուս. կանոններ:

6. Ձեռ. № 2374.—Ժամանակ՝ 989 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ Հովհաննես: Վայր՝ Նորավանք: Հայտնի է Էջմիածնի Ավետարան անունով³⁵: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

7. Ձեռ. № 4804.—Ժամանակ՝ 1018 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ Հովհաննես: Վայր՝ Տալաշու վանք (Կոտո գավառ): Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

8. Ձեռ. № 283.—Ժամանակ՝ 1033 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ Քրիստափոր: Վայր՝ անհայտ: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

9. Ձեռ. № 6201.—Ժամանակ՝ 1038 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ Եվարգրիս (sic): Վայր՝ Տարոն (?): Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

10. Ձեռ. № 3723.—Ժամանակ՝ 1045 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ Հուսիկ քհ.: Վայր՝ անհայտ: Չունի եվս. կանոնները (թափված են սկզբի թերթերը): Ունի լուս. կանոններ:

11. Ձեռ. № 3793.—Ժամանակ՝ 1053 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ Հովհաննես: Վայր՝ Սանդղկա վանք: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

12. Ձեռ. № 3784.—Ժամանակ՝ 1057 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գրիչ՝ Թովմաս երեց: Վայր՝ Մելիտինե: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

13. Ձեռ. № 311.—Ժամանակ՝ 1066 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ Գրիգոր Ակոռեցի: Վայր՝ Սեբաստիա: Հայտնի է Սեբաստիայի Ավետարան անունով: Չունի եվս. կանոնները (թափված են սկզբի թերթերը): Ունի լուս. կանոններ:

14. Ձեռ. № 275.—Ժամանակ՝ 1071—1079 թթ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ Հովհաննես: Վայր՝ անհայտ: Չունի եվս. կանոնները (չկան սկզբից թերթեր թափված լինելու նշաններ): Ունի լուս. կանոններ:

15. Ձեռ. № 288.—Ժամանակ՝ 1099 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ ուղղագիծ

³⁵ Նախկին Էջմիածնի Մատենադարանի «հին» համարով՝ 229.

„L' Évangile Arménien. Édition phototypique du manuscrit no. 292 de la Bibliothèque d'Etchmiadzine publiée sous les auspices de M. Léon Mantacheff, par Frédéric Macler.“, Paris, P. Geuthner, 1920.

* Ծարուակված «Էջմիածին» ամսագրի 1971 թ. ԺԱ համարից:

երկաթագիր: Գրիշ՝ Ահարովն կրոնավոր: Վայր՝ Աղեքսանդրիա: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

16. Ձեռ. № 6763.—Ժամանակ՝ 1113 թ.: Նյութ՝ թուղթ: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Գրիշ՝ Գեորգ: Վայր՝ Դրազարկ: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

17. Ձեռ. № 10360.—Ժամանակ՝ 1160 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Գրիշ՝ Սիովն: Վայր՝ Խարբերդ: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

18. Ձեռ. № 7347.—Ժամանակ՝ 1166 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիշ՝ անհայտ: Վայր՝ Հոռնկլա: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

19. Ձեռ. № 313.—Ժամանակ՝ 1171 թ.: Նյութ՝ թուղթ: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Գրիշ՝ Հովհաննես քհն.: Վայր՝ Եդեսիա: Չունի ո՛չ եվս. կանոնները, ո՛չ լուս. կանոններ:

20. Ձեռ. № 7718.—Ժամանակ՝ 1173 թ.: Նյութ՝ թուղթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիշ՝ անհայտ: Վայր՝ Կիլիկիա: Չունի եվս. կանոնները (թվում է, թե թերթեր չեն թափված սկզբից): Ունի լուս. կանոններ:

21. Ձեռ. № 6264.—Ժամանակ՝ 1181 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Գրիշ՝ Հայրապետ կրոնավոր: Վայր՝ Խաչկա վանք (Կարին): Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

22. Ձեռ. № 10359.—Ժամանակ՝ 1201 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Գրիշ՝ Ստեփանոս քհն.: Վայր՝ Ավագ վանք (Երզնկա): Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

23. Ձեռ. № 4301.—Ժամանակ՝ 1208 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիշ՝ Ապմսեհ: Վայր՝ Կիլիկիա: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

24. Ձեռ. № 987.—Ժամանակ՝ 1211 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Գրիշ՝ Հայրապետ քհն.: Վայր՝ Սեբաստիա: Չունի եվս. կանոնները (թափված են սկզբի թերթերը): Ունի լուս. կանոններ:

25. Ձեռ. № 6288.—Ժամանակ՝ 1211 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիշներ՝ Հակովբ և Մարգարե: Վայր՝ Հաղբատ: Հայտնի է Հաղբատի Սվետարան անունով: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

26. Ձեռ. № 6512.—Ժամանակ՝ 1215 թ.: Նյութ՝ թուղթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիշ՝ Խաչատուր քհն.: Վայր՝ անհայտ: Չունի ո՛չ եվս. կանոնները, ո՛չ էլ լուս. կանոններ:

27. Ձեռ. № 7734.—Ժամանակ՝ 1219 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր: Գրիշ՝ Կոզմա: Վայր՝ Բարջանճա անապատ: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

28. Ձեռ. № 285.—Ժամանակ՝ 1221 թ.: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիշ՝ Կոստանդին: Վայր՝ անհայտ: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

29. Ձեռ. № 8795.—Ժամանակ՝ 1221 թ.: Նյութ՝ թուղթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիշ՝ Գրիգոր քհն.: Վայր՝ անհայտ: Ունեցել է եվս. կանոնները, բայց հիմա նրանց չկան (թափված են սկզբի թերթերը). նրանց երբեմնի գոյության ապացույցն են բնագրում եղած եվսեբյան հատվածումները: Չկան լուս. կանոններ:

30. Ձեռ. № 4823.—Ժամանակ՝ 1224 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիշ՝ անհայտ: Վայր՝ Խորանաշատի վանք: Հայտնի է

Վանեհի Խաղբակյանի Ավետարան անունով: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

31. Ձեռ. № 5537.— Ժամանակ՝ 1225 թ.: Նյութ՝ թուղթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիչ՝ Գրիգոր: Վայր՝ Տաթև: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

32. Ձեռ. № 6519.— Ժամանակ՝ 1231 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիչներ՝ Սարգիս և Ստեփանոս: Վայր՝ Հեավանց վանք (Անտիոք): Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

33. Ձեռ. № 1519.— Ժամանակ՝ 1232 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ Իգնատիոս: Վայր՝ Հոռոմոսի վանք: Չունի եվս. կանոնները (թափված են սկզբի թերթերը): Ունի լուս. կանոններ:

34. Ձեռ. № 2743.— Ժամանակ՝ 1232 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր: Գրիչ՝ Տիրացու: Վայր՝ անհայտ: Հայտնի է Թարգմանչաց Ավետարան անունով: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

35. Ձեռ. 4160.— Ժամանակ՝ 1236 թ.: Նյութ՝ թուղթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիչներ՝ Սիմոն և Պետրոս քհն.: Վայր՝ Հավոց թառ: Չունի եվս. կանոնները (դժվար է ասել՝ ձեռագրի սկզբից թերթեր թափված են, թե ոչ): Ունի լուս. կանոններ:

36. Ձեռ. № 7700.— Ժամանակ՝ 1237 թ.: Նյութ՝ թուղթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիչ՝ Գրիգոր: Վայր՝ Սիս: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

37. Ձեռ. № 9365.— Ժամանակ՝ 1239 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիչ՝ Թորոս: Վայր՝ Խորին վանք: Ունի թե՛ եվս. կանոնները, թե՛ լուս. կանոններ:

38. Ձեռ. № 218.— Ժամանակ՝ 1240 թ.: Նյութ՝ մագաղաթ: Գիր՝ բոլորգիր: Գրիչ՝ Վանակյան: Վայր՝ Հոռոմ: Չունի եվս. կանոնները, բայց պետք է ունեցած լինի, որովհետև բնագրում ունի եվսեթյան հատվածումները (ըստ երևույթին թերթեր են թափվել սկզբից): Չունի լուս. կանոններ:

Այս պատկերը երկու հիմնական երևույթներ է պարզում մեզ համար: Նախ՝ այն, որ 38 ձեռագրերից 34-ը ունեն լուսանցային կանոններ և դա կազմում է ընդհանուրի մեջ 80 տոկոսը: Երկրորդը՝ այն, որ 34 ձեռագրերից ոչ պակաս քան 30-ը միաժամանակ ունեն եվսեթյան և լուսանցային կանոնները, և դա կազմում է ավելի քան 88 տոկոս: Վերին աստիճանի նշանակալից են այս երևույթները:

Հայերեն Ավետարանի հնագույն օրինակներից 90 տոկոսի մեջ լուսանցային կանոնների առկայության երևույթը մեր ուշադրությունը մղում է դեպի ասորական ձեռագրերի աշխարհը, որի հետ է կապված եղել և Աստվածաշունչ մատյանի հայկական առաջին «փութանակի» թարգմանության պատմությունը: Հայկական տառերի գյուտից (405/406 թ.) մինչև Եվեստի տիեզերական ժողովն (431 թ.) ընկած շրջանում, երբ կատարվում էր հայկական առաջին թարգմանությունը, Պեշիտտոն պարսկական գերիշխանության սահմաններում, ուստի նաև Հայաստանում, հեղինակություն էր վայելում՝ ասորական եկեղեցու ունեցած քաղաքականապես արտոնյալ դիրքի շնորհիվ: Այդ հեղինակության ազդեցությամբ, ինչպես ցույց ենք տվել մի ուրիշ առիթով, Հայաստանում Հին և Նոր Կտակարանների կանոնն ըստ Պեշիտտոյի էր կարգավորված, անկախ նույնիսկ այն հանգամանքից, թե այս կամ այն առանձին բնագրի

թարգմանությունը ո՛ր լեզվից էր կատարվել, ասորերենի՞ց, թե հունարենից³³: Այս առնչությունների շրջանակում է, անկասկած, նաև ծագումը հայերեն Ավետարանի ձեռագրերում տիրական երևույթով հանդես եկող լուսանցային կանոնների, որոնք, ինչպես տեսանք, յուրահատուկ են Պեշիտոտյի Ավետարանին: Դրանք ողղակի Պեշիտոտյից եկած և հայկական սկզբնական թարգմանությունից մեզ հասած ծառանություն են:

Եվետուսի ժողովին հաջորդող շրջանում, երբ այդ թարգմանության բնագրերը սրբագրության էին ենթարկվում Բյուզանդիոնից բերված հունական «հաստատուն» և «ստոյգ» բնագրերի հիման վրա, անշուշտ քննության առարկա էին դարձել նաև Ավետարանի լուսանցային կանոնները և վերանայվել ու կա էին դարձել նաև Ավետարանի լուսանցային կանոնները և վերանայվել ու վերակառուցվել՝ հունական եվսեբյան հատվածումների հիման վրա, որովհետև վերակառուցվել՝ հունական եվսեբյան հատվածումների հիման վրա, որովհետև սեբյան օրինակը հենց այն բնագիրն էր, որ Կոստանդինոս Մեծի հատուկ պատվերով Եվսեբիոս Կեսարացին ինքն էր պատրաստել 50 օրինակ հատուկ պատվերով Եվսեբիոս Կեսարացին ինքն էր պատրաստել 50 օրինակով՝ բյուզանդական եկեղեցու պաշտոնական օգտագործման համար⁴⁰, և այդ օրինակն, անտարակոյս, ուներ նույնիսկ Եվսեբիոսի հաստատած հատվածումներն ու կանոնները: Այսպիսով՝ մեզ մոտ ասորական լուսանցային կանոններն ընդունեցին հունական տարագ և այդ ծամանակվանից համատեղվելով հունական եվսեբյան կանոնների հետ՝ մնացին միասնաբար: Այդ երևույթը հատկանշական մնաց հայկական Ավետարանի համար ավելի, քան 88 տոկոսով, այն ինչ հունական ձեռագրերում սովորականն ու տիրականը եվսեբյանն է՝ առանց լուսանցայինի, իսկ ասորական-պեշիտոտյականներում լուսանցայինն է՝ առանց եվսեբյանի: Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ վերոհիշյալ 90 և 88 տոկոսների հաշիվը դեռ համեմատաբար ուշ շրջանի՝ Ժ—ԺԲ դարերի ձեռագրերի հիման վրա է և կարելի է համոզված լինել, որ թարգմանությունների կատարման շրջանում՝ Ե դարում այդ տոկոսը 100 էր:

Ահա այն կարևոր նշանակությունը, որ ի հայտ է բերում հայկական հնագույն ձեռագրերում երևացող լուսանցային կանոնների ուսումնասիրությունը՝ Ավետարանի հայկական թարգմանության պատմության համար:

Այս արդյունքի նշանակությունը, սակայն, սոսկ հայագիտական չէ: Սրանով լուծում է գտնում նաև եվրոպացի գիտնականների մոտ գոյություն ունեցող տարակարծությունը լուսանցային կանոնների ծագման հարցում՝ ի նպաստ նրանց, որոնք հակված էին դեպի ասորականը:

Հայկական Ավետարանի լուսանցային կանոնները, Եվսեբիոսի կանոնների հետ միասին, առաջին անգամ տպագրվել են Ավետարանի 1685 թվականի վեներիկյան հրատարակության մեջ և այնուհետև մի շարք անգամներ արտատպվել են Ավետարանի հաջորդ հրատարակություններում (Կ. Պոլիս՝ 1710, 1729, 1740, 1769, 1796, 1805. Էջմիածին՝ 1866):

ԺԳ դարի վերջերից հայերեն ձեռագրերում երևան է գալիս կանոնաձև կամ աղյուսակաձև համաբարբառի մի այլ տեսակ, որի առարկան դարձյալ Ավետարանների բնագրերի համեմատությունն է: Այս կանոնները թվով չորս են և ամեն մեկը համապատասխանաբար պատկանում է չորս Ավետարաններից մեկին ու տեղափոխված է նրա սկզբին: Դրանք տպագրված են Հ. Հովհ. Զոհրապյանի ձեռքով՝ Աստվածաշնչի 1805 թվականի հրատարակության մեջ՝ Վեներիկի Մխիթարյան Մատենադարանի այժմյան № 1 ձեռագրի հիման

³³ Հ. Ս. Ամասյան, «Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագիրը», Էջմիածին (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 71—73:

⁴⁰ Անդ, էջ 78 և 80; P. Batiffol, p. 210.

վրա⁴¹ և այնտեղից արտատպված են Հ. Ա. Բագրատունու կողմից՝ 1860 թվականի հրատարակության մեջ⁴²։ Տպագրված են նաև ավելի վաղ ժամանակներից սկսած, զանազան աղավաղումներով, Ավետարանի հետևյալ հրատարակություններում։ Ուսիս Վենետիկ՝ 1685. ապա, Ռոմից արտատպվելով, Կ. Պոլիս՝ 1710, 1729, 1740, 1769, 1796, 1805. Թիֆլիս՝ 1842. Էջմիածին՝ 1866։

Այս համաքարքատի հիմքում ևս ընկած է Եվսեբիոս Կեսարացու հղացած թվական դրությունը, բայց տարբեր է նրա կառուցվածքը։ Այստեղ ևս կանոնները հենվում են չորս Ավետարանների բնագրերում մտցված համարակալումների սկզբունքի վրա, բայց այդ համարները կամ հատվածները կապ չունեն ոչ հունական եվսեբյան հատվածումների հետ, ոչ էլ, — գուցե ավելորդ է ասել, — ասորական-պեշիտոտյական այն հատվածումների հետ, որոնց մասին խոսեցինք վերևում։ Այստեղ Մատթեոսի Ավետարանն ունի 68 հատված, Մարկոսինը՝ 48, Լուկասինը՝ 84 և Հովհաննեսինը՝ 43։ Հատվածահամարները նշանակված են լուսանցքների վրա։

Հիշյալ հատվածումները բովանդակություն արտահայտող խորագրերով ի մի են բերվել ամեն մի Ավետարանի սկզբին և անվանվում են «Գլուխք», «Ցանկ գլխոց», «Սկիզբն գլխոց»։ Ի դեպ՝ այդպիսի գլուխներ կամ ցանկեր ունեն նաև հայկական Աստվածաշնչի՝ Հին և Նոր Կտակարանների գրքերն իր-իր գրքերը և դրանք բանասիրական գրականության մեջ անվանվում են գլխակարգություններ։ Այդ բոլորի մեջ չորս Ավետարանների գլխակարգությունների ներկայացրած առանձնահատուկ երևույթն այն է, որ դրանք միաժամանակ համաքարքատային կանոններ են՝ տողերի դիմաց ունենալով չորս բնագրերի փոխադարձ համաձայնությունները ցույց տվող աղյուսակներ։ Որպես նմուշ՝ բերենք Մատթեոսի գլխակարգության առաջին 12 տողերը.

Սկիզբն գլխոց Ավետարանին որ ըստ Մատթեոսի	Մատթեոս	Մարկոս	Լուկաս	Յովհաննես
Վասն մոգուցն	ա	—	—	—
Վասն կոտորածի մանկանցն	բ	—	—	—
Վասն լառաջընթաց քարոզութեանն Յովհաննու Մկրտչին	գ	—	ն	—
Վասն վարդապետութեան փրկչին	դ	—	—	—
Վասն երանութեանն	ե	—	—	—
Վասն բորոտին	զ	—	մ	—
Վասն հարիւրապետին	զ	դ	մ	—
Վասն Վորանչին Պեարոսի	է	—	մ	գ
Վասն բժշկութեան ամենայն ցաւոց	ը	բ	բ	—
Վասն՝ որ ոչ ետ հրաման երթալ վկի	թ	գ	մ	—
Վասն սաստելոյն ի վերալ ջրոցն	ժ	—	լ	—
Վասն դիւահարացն	ժա	ժ	լգ	—
	ժբ	ժա	լդ	—

Նույն կառուցվածքն ունեն և մյուս երեք կանոնները։

Այս համաքարքատին մենք տալիս ենք Գեորգյան Համաքարքառ անունը, որովհետև նրա պատմությունը կապված է կիլիկյան շրջանի մեր հայտնի գիտնական մատենագիրներից Գեորգ Սկևռացու անվան հետ։

⁴¹ Տես «Աստվածաշունչ մատենի Հին և Նոր Կտակարանաց» (միատորքակ), Վենետիկ, 1805, էջ 647, 669, 683—84, 706։

⁴² Տես «Գիրք Աստուածաշունչի Հին և Նոր Կտակարանաց», Վենետիկ, 1860, էջ 945—46, 973, 993, 1023։

Սա է Գեորգյան Համաքարբառի իսկությունը՝ իր ընդհանուր գծերի մեջ: Գեորգ Սկևռացու Համաքարբառը մեզ մոտ վերջինն էր այն փորձերից, որոնց հատկանիշն էր բնագրերի համեմատելի մասերի անմիջական համատեղումը միևնույն գծի վրա, լինի՝ դա ուղղակի բնագրերով, լինի՝ պալմանական թվերով: Բնագրային առնչությունների բացահայտման գործում հետազոտության այս եղանակը կարողանում էր համեմատության դեղ միայն նույն կամ նման բովանդակություն ունեցող ամբողջական հատվածներ և կամ պարզել, որ այս կամ այն բնագրի այս կամ այն հատվածը համեմատականներ չունի մյուս բնագրերում: Ըստ ինքյան այդ արդյունքը հեռու էր լիովի՝ բավարար լինելուց, որովհետև հատվածների շրջանակների մեջ գտնվող բազմաթիվ ուրիշ մանրամասնություններ, որոնք ինքնուրույն արժեք ներկայացնող երեւույթներ էին, մնում էին աննկատ, հետևաբար և դուրս էին մնում համեմատման հնարավորություններից: Մյուս կողմից հիշյալ եղանակը կիրառելի էր միայն համասեռ՝ բովանդակությամբ իրար հետ ընդհանրություններ ներկայացնող բնագրերի համար, ինչպես էին չորս Ավետարանները, և ի վիճակի չէր մատնացույց անելու այն մասերը, որոնց համար համեմատության եզրեր գոյություն ունեին նաև ոչ միայն Նոր Կտակարանի մյուս գրքերում, այլև Հին Կտակարանում:

Այս մտահոգություններով՝ գիտական միտքը որոնումների մեջ էր՝ ի խընդիր առավել ճկուն ձևերի: Անհրաժեշտ էր գտնել այնպիսի ձևեր, որոնք խուզարկումներին ազատեին հետազոտությունները չորս Ավետարանների սահմանավակ շրջանակներում տանելու հարկադրանքից:

Դեռ Դ դարի վերջերին Եվթաղ Աղեքսանդրացին հետամուտ էր եղել մշակելու համաքարբառի մի նոր եղանակ, որը ցույց տար տվյալ բնագրում օգտագործված վկայությունների կամ բառացի փոխառությունների աղբյուրները: Այդ փորձի համար նա օգտագործել էր Պողոս առաքյալի 14 թղթերը և իր աշխատանքի արդյունքներն ամփոփել «Բովանդակութիւն աստուածեղէն վկայութեանց» խորագրով փոքրիկ երկում, որը բաղկացած էր երկու ցուցակներից և արտացոլում էր Հին Կտակարանից առնված վկայությունները: Եվթաղի «Բովանդակութիւն»-ը գտնվում է ի շարս նրա այն երկերի, որոնք, ինչպես ասվեց արդեն, Ե դարում թարգմանվել էին հայերենի⁴⁵:

Եվթաղի աշխատանքի հիմքը եղել էր պողոսյան թղթերի լուսանցքների վրա, յուրաքանչյուր վկայության կողքին, նշանակել աղբյուրի անվանումը և այդ հիման վրա նա կառուցել էր իր երկու ցուցակները:

Առաջին ցուցակը ցույց է տալիս, թե այս կամ այն թղթում քանի՞ վկայություն կա և ո՞ր աղբյուրներից են նրանք: Օրինակ, սկսելով Հռոմայեցվոց թղթից, նախ ասվում է, որ այդ թղթում եղած վկայությունների ընդհանուր թիվը 48 է, և ապա դրանք նշվում են Հին Կտակարանի գրքերի հերթականությամբ. Արարածոց (Ծննդոց) գրքից՝ 6 վկայություն, Ելից գրքից՝ 3, Ղևտական գրքից՝ 1, և այլն: Այսպես է և մյուս թղթերի կարգը:

Երկրորդ ցուցակում ի մի են հավաքված վկայությունների բնագրերն այն բոլոր աղբյուրներից, որոնք նշված են առաջին ցուցակում: Այստեղ ևս սկսելով Հռոմայեցվոց թղթից՝ նախ նշվում է, որ այդ թղթում եղած վկայություններ

⁴⁵ Երկու ցուցակների քննական հրատարակությունը տես Հ. Ա. Վարդանյանի մոտ, էջ 108—115 և 116—128. հրատարակության համար կատարված բնագրական համեմատությունների պատկերը՝ էջ 53—56. բնագրի ուսումնասիրությունը՝ էջ 32—37:

բի ընդհանուր թիվը 48 է, որից հետո դրանց բնագրերը բերվում են այն հերթականությամբ, որով նրանք իրար են հաջորդում թղթերի լուսանցքներում: Ըստ այսմ՝ Հոռմայեցվոց թղթում առաջին վկայությունն Սմբակումից է, երկ-
 րորդը՝ Եսայուց, երրորդը՝ Ծ. Սաղմոսից, և այլն, ուստի և նույն հերթականու-
 թյամբ էլ բերվում են վկայությունների բնագրերը՝ «ՅԱմբակումայ՝ Որ արդարև
 է ի հաասուց կեցցե», «ՅԵսայեայ՝ Զի անուն Աստուծոյ վասն ձեր հայհոյի ի
 սէջ հեթանոսաց», «[Ի] յիսներորդ Սաղմոսէն՝ Որպէս արդար եղիցես ի բանս
 սէջ հեթանոսաց», «[Ի] յիսներորդ Սաղմոսէն՝ Որպէս արդար եղիցես ի բանս
 սէջ հեթանոսաց», և այլն: Այսպէս է նաև մյուս թղթերի կարգը:

Եվթաղի «Բովանդակութեան» հիմնական նպատակը որքան էլ եղել է
 ցույց տալ պողոտայան 14 թղթերի առնչությունները Հին Կտակարանի գրքերի
 հետ, այնու հանդերձ աշխատանքի ընթացքում աղբյուրագիտական ուժեղ հա-
 կումը հեղինակին մղել է թեթևորեն շեղվելու այդ շրջանակից. այսպէս՝ երկու
 վկայություն է բերվում Մատթեոսի Ավետարանից և մի քանի վկայություններ
 էլ բերվում են այլ աղբյուրներից, ինչպէս՝ «Մենանդրի երգագրի թելադրու-
 թիւն» (կամ «Մենանդրի խրատ»), «Եպիմենիդոսի Կրետացոյ հարցկի ըղ-
 ծութիւն» (կամ «ՅԵպիմենիդոսէ Կրետացոյ հարցկէ և ի Կալիմաքոսէ Կի-
 րեմացոյ պետիկոսէ») և այլն: Եվթաղի հավաքած աղբյուրների թիվը, 14
 թղթերի համար, 127 է:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ Եվթաղ Աղեքսանդրացու «Բովանդակութիւն»-ը
 ներկայացնում է մի նախնական փորձ՝ համաբարբառի տատիանյան-եվեւե-
 րան համակարգի սահմանափակությունից ազատվելու և հետազոտությունների
 ասպարեզն ընդլայնելու: Բայց այդ փորձը զուրկ էր հեռանկարից նախ և ա-
 ռաջ նրանով, որ Հին Կտակարանի գրքերը, որոնցից քաղվում էին վկայու-
 թյունների բնագրերը, այժմյան առումով գլխաբաժանումներ ու տնատումներ
 չունեին և նշվում էին միայն գրքերի անուններով՝ գրեթե անկարելի դարձնե-
 լով իր տեղում գտնել բերված վկայությունը: Երկրորդ՝ այդ փորձը հեռանկար
 չունէր նրա համար, որ եվթաղյան եղանակը միակողմանի էր և դատապարտ-
 ված էր մնալու միակողմանի, որովհետև եթե ցույց էր տալիս, որ պողոտայան
 թղթերում գտնվող այս կամ այն վկայությունը, ասենք, Ղևտական գրքից էր,
 չէր կարող ցույց տալ, թե Ղևտական գրքի տվյալ հատվածը օգտագործված
 է պողոտայան թղթերում և Աստվածաշնչի բազմաթիվ այլ մասերում. նույնը պի-
 տի ասել նաև Աստվածաշնչի բոլոր գրքերի բնագրային փոխհարաբերու-
 թյունների առումով: Եվթաղյան եղանակը ոչ մի դեպքում չէր կարող լուծել
 բնագրային փոխհարաբերությունների հարցը, որովհետև այդ եղանակի կի-
 րառումը կպահանջեր Հին և Նոր Կտակարանների ամեն մի գրքին առընթեր
 տալ մի «Բովանդակութիւն», այսինքն՝ մյուս գրքերում գտնվող համեմատե-
 լի հատվածների բնագրերի մի ամբողջ ցուցակ, իսկ դրանով կստեղծվեին
 միայն բնագրերի ահռելի և անօգտագործելի կուտակումներ:

Մի խոսքով՝ եվթաղյան համաբարբառը թեև հետազոտության սահման-
 ների ծավալման առումով սկզբունքորեն հաղթահարել էր տատիանյան-եվ-
 սեբյան համակարգի կաշկանդումները, բայց չէր կարողացել ձերբազատվել
 բնագրերի ուղղակի առադրման սկզբունքից և, ուր որ գտնում էր որևէ համե-
 մատելի հատված, արտագրում էր այն ու բերում համեմատվող հատվածի
 կողքին:

Այնու ամենայնիվ՝ պողոտայան թղթերի միջոցով Եվթաղ Աղեքսանդրացու
 կատարած նախնական փորձը համաբարբառների պատմության մեջ մի նա-
 խաքայլ էր դեպի Աստվածաշնչի ընդհանուր համաբարբառ տանող ուղինե-
 րում:

Այդ ուղիները, թողորելով որոնումների մի երկար ժամանակաշրջան, ի վերջո հանգեցին ստեղծմանը հետազոտությունների համաքարքառային մեթոդի լավագույն համակարգի, որը լիովին ի վիճակի էր ընդգրկելու Հին և Նոր Կտակարանների բոլոր գրքերը: Դա՝ համաքարքառի բառարանային եղանակն էր, որ հղացավ ԺԳ դարի Փրանսիացի դոմինիկյան գիտնական Կարդ. Հուգոնը (ծնվ. մոտ. 1200 թվականին և մեռ. 1263-ին):

Հուգոնը սուրբգրական բնագրաբանության հայտնի մասնագետներից էր: Ինքն էր ղեկավարել լատիներեն Աստվածաշնչի՝ Վուլգատայի լեզվի սրբագրման ու ճշգրտման աշխատանքները, որ 1236 թվականին սկսել էին Դոմինիկյանները՝ ժամանակի ընթացքում առաջացած բնագրային աղավաղումները վերացնելու նպատակով: Բնագրական հարցերի նկատմամբ Հուգոնն առանձին հետաքրքրություն ուներ նաև այն կապակցությամբ, որ նվիրված էր Հին և Նոր Կտակարանների գրքերի մեկնություններ գրելու աշխատանքին, իսկ դա պահանջում էր բնագրերի ճշգրտում և նրանց բովանդակության մանրախույզ քննություն: Հուգոնի այս նախապրոթություններից էր ծնվել բառարանային համաքարքառի գաղափարը, որը հիմնվում էր ոչ թե պարբերությունների կամ նախադասությունների բաղդատության սկզբունքի վրա, այլ բնագրի ավելի մանր մասերի՝ բառային միավորների: Այս բառարանում պիտի ի մի բերվեին ու դասավորվեին Աստվածաշնչի բառերն իրենց կապակցություններով. պիտի ցույց տրվեր, թե տվյալ բառը քանի՞ անգամ է օգտագործվել Աստվածաշունչ մատյանում, նրա ո՞ր գրքերում և գրքերի ո՞ր մասերում: Բառարանը հնարավորություն պիտի տար նախ համեմատությունների միջոցով ճշտելու, թե բառը, առանձին կամ իր կապակցությունների մեջ, ինչպիսի՞ առումներով է օգտագործվել տարբեր տեղերում, և ապա նաև որևէ հատվածի իսկական իմաստը բացահայտելու՝ համեմատության դնելով ուրիշ այնպիսի հատվածների հետ, որոնցում օգտագործված է այդ նույն բառը: Հուգոնը երկար տարիների աշխատանքով և ավելի քան 500 դոմինիկյան վանականների գործակցությամբ կյանքի կոչեց իր ծրագրած այդ բառարանը՝ „Concordantie Sacrorum Bibliorum“ («Համաքարքառ Սուրբ Գրոց»):

Ինչպե՞ս էր դրված հղումների կարգը:

Հուգոնը՝ Աստվածաշնչի մեկ մի գիրքը բաժանել էր գլուխների, իսկ գլուխները՝ հատվածների, որոնք նշանակվում էին լուսանցքներում՝ այբուբենի գլխատառերով: Երկար գլուխները նա բաժանել էր 7 հատվածների, իսկ կարճ գլուխները՝ նվազ թվով հատվածների: Բառարանի այս համակարգը հնարավորություն էր տալիս իր սեփական տեղում գտնելու որևէ բառ և կապակցություն:

Որպես համակարգ՝ բառարանային այս եղանակը ժամանակի ընթացքում ենթարկվեց, ի հարկե, բարեփոխումների և տարբերակումների: Հուգոնի իրագործած ծրագրի հետագա զարգացման գործում ներդրումներ կատարողների շարքում հիշատակելի է հատկապես սպանացի գիտնական Հովհաննես Սեգովացին (ԺԵ դ.), որն, ի տարբերություն իր նախորդների, որոնք Վուլգատայի միայն բառերն էին ընդգրկում, իր համաքարքառի մեջ ներմուծեց նաև լատիներեն լեզվի բոլոր մասնիկները: Նա գտնում էր, որ անսովաճաբանական հարցերում Ս. Գրքի բնագրերի իմաստային նրբությունները պարզելու համար կարևոր էր ի մի բերել մասնիկներ բովանդակող բոլոր տեղերը, որպեսզի այդ մասնիկներն իրար հետ համեմատելու միջոցով կարելի լիներ ճշտել, թե դրանք մտքի ինչպիսի՞ եղանակավորումներ են տալիս նախադասու-

գիր օրինակը կարո՞ծ է, բայց պատճենը պահպանվել է № 352 ձեռագիր Աստվածաշնչում, որն ընդօրինակվել է 1367—1371 թվականներին Սուղոտայում: Այս ձեռագրում, դարձեալ Ծննդոց գրքի գլխացանկից հետո, կարդում ենք.

«Համար Ֆրանկին, որ ջամբխտր (sic) կոչեն, որ ի վերայ ամենայն Աստուածաշնչին նապաղած է, ես Հեթումս, որ և Յովհաննէս կոչիմ, բազում [աշխատ]ութեամբ փոխեցի առ ի դիրաւ գտանելոյ, եթէ բան ինչ իցէ յերկոցունցն միջի: Արդ՝ գլուխ Ծննդոցն ունի համարս Ծ: Ուր ֆէ և **ռա** կա՝ Ֆռանգին է: Օգնեալ, Աստուած իմ» (էջ 1բ)⁴⁶:

Հեթում թագավորն այստեղ ասում է, որ ինքն այս աշխատանքին ձեռնամուխ է եղել «առ ի դիրաւ գտանելոյ, եթէ բան ինչ իցէ յերկոցունցն միջի», այսինքն՝ հայկական և լատինական բնագրերի համեմատությունը դյուրացնելու նպատակով: Նշանակում է՝ Հուգոնից քիչ հետո Կիլիկյան Հայաստանում հետաքրքրությունն արդեն սկսվել էր նրա կատարած գործի նկատմամբ, այդ գործի գիտական նշանակության գնահատմամբ: Մի այլ առիթով մենք լատինական գլխաբաժանումների հյուրընկալումը դիտել էինք որպես դրական երևույթ և գրել. «Այդ նորության դրական կողմն այն էր, որ դրանով անսահման հնարավորություն ստեղծվեց Աստվածաշնչի հայկական և օտար բնագրերի համեմատական ուսումնասիրության համար»⁴⁷:

Անշուշտ, հուգոնյան գլխաբաժանումների այս կիրառումը հայկական ձեռագրերում՝ համաքարքառային բնույթ և նպատակ չունեղ, այլ պարզապես նկատի ուներ հայերեն և լատիներեն բնագրերի համեմատական ուսումնասիրությունը՝ երկու թարգմանությունների բաղդատության առումով. բայց դա, բոլոր դեպքերում, մի քայլ էր դեպի այդ:

Մեզ մոտ ԺԷ դարում Ղազար Բաբերդացու և Ոսկան Երևանցու աշխատանքներում երևան են գալիս մի քանի համաքարքառներ, որոնք հիմնված էին հուգոնյան համակարգի հետազայում կրած ձևափոխությունների վրա:

Ղազար Բաբերդացին հայտնի է որպես հայկական Աստվածաշնչի նոր կարգավորող: Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 351 ձեռագիրը նրա կարգավորած Աստվածաշունչն է, ընդօրինակված 1619 թվականին Լվովում և նկարագարոված նույնիսկ Ղազարի ձեռքով⁴⁸:

Ղազար Բաբերդացին իր Աստվածաշնչի գլխաբաժանումները տվել է թե՛ հայկականով՝ ըստ Գեորգ Սկևոացու կարգավորման, թե՛ առընթեր լատինականով. բայց լատինականի վրա, ի տարբերություն Հեթում Բ-ի, լուսանցքներում ավելացրել է նաև գլուխների հուգոնյան հատվածումները և միաժամանակ երրայականից ծագած տնատումները: Այս տնատումներն առաջին անգամ այստեղ ենք գտնում մոծված հայկական Աստվածաշնչի մեջ:

Ղազար Բաբերդացին իր Աստվածաշնչի վերջում տեղավորել է երկու բառացանկեր՝ «Ցանկ ի վերայ այբուբենից Աստուածաշունչ սուրբ մատենիս, ըստ հայկական թոնոց» (էջ 565բ—578բ) և «Ցանկ ի վերայ այբուբենից (Աստուածաշունչ սուրբ մատենիս, ըստ Լատինացոց թոնոց» (էջ 579ա—598բ), որոնք հղումները տալիս են դեպի լուսանցքները: Հայկական բա-

⁴⁶ Հեթում թագավորի այս նույն հիշատակագրությունը կա նաև № 4113 և № 190 ձեռագիր Աստվածաշնչերում, որոնցից առաջինը գրված է 1384 թվականին՝ Հակոբ քն.-ի ձեռքով, իսկ երկրորդը գրված է 1658 թվականին՝ Վարդան արեղայի ձեռքով:

⁴⁷ Հ. Ս. Անապան, «Աստվածաշունչ մատյանի հայկական բնագրեր», Էջմիածին (ամս.), 1966, № 11—12, էջ 83:

⁴⁸ Այս ձեռագրի մասին՝ անդ, էջ 88:

ուսացանկը Ղազարի ինքնությունն աշխատանքն է⁴⁹, կառուցված՝ հետևողությամբ Վուլգատայի հրատարակություններում գտնվող նմանօրինակ բառացանկի, իսկ լատինականը՝ Վուլգատայի այդ բառացանկի ուղղակի թարգմանությունն է:

Այբբենական այս բառացանկերն իսկական առումով բնագրային բառարաններ չեն, այլ նյութերի առարկայական ցուցակներ, ուր, առանց բնագրերի առաջբերման, նշանակված են տվյալ առարկային կամ մտքին վերաբերող տեղերը՝ գրքերի անվանումով և գլուխների ու տների համարներով. բայց համաբարբառային առումով ունեն մի լրացուցիչ մաս՝ միջլուսանցային անմիջական հղումների կարգ (հղումը կատարվում է մի լուսանցքից դեպի ուրիշ լուսանցքներ): Այս կարգը ընթերցողին ազատում է բնագրերի իրար հետ համեմատելի տեղերն ի հալոս բերելու համար ամեն մի դեպքում բառացանկերին դիմելու անհրաժեշտությունից: Այդ մասին Ղազարը գրում է, թե «[արարի] նաև զվկայությունն համաձայնությանմ որ միմեանց կու համեմատին, իբրև զշարս մարգարտաց ըստ ականց պատուականաց, և զծագրեցի իմ հողանիս մատամբս, ի լուսանց Աստուածաշունչ մատենիս» (էջ 3բ):

Լուսանցային այս սարքի համար որպես օրինակ առնենք Ելից գրքի ԻԵ. 2 տունը՝ «Առէք ինձ պտուղ ի նոցանէ՝ որոց հաճոյ թուեացի ի սիրտս իրեանց»: Այստեղ, լուսանցքում, հղում է տրվում այսպես՝ «Ի ներ[քոյ] գե ե», այսինքն՝ ներքևում, նույն Ելից գրքի ԼԵ. 5 տունը, ուր իրօք գտնում ենք՝ «Առէք ի ձեզ հաս Տեառն. ամենայն ոք զհարդ յօժարեացէ ի սրտի իւրում՝ բերցնեն պտուղ Տեառն»: Իսկ այստեղ էլ լուսանցքում փոխադարձաբար նշվում է՝ «Ի վեր[ոյ] քե բ», ցույց տալով վերևում նույն գրքի ԻԵ. 2 տունը:

Այսպիսի փոխադարձ կապերով է, որ կապված են նաև, օրինակ, հետևյալ հինգ վկայությունները.

Ելից ԺԶ. 14. «Եւ ահա ի վերոյ երեսաց անապատին, մանր իբրև զգինձ, սպիտակ իբրև զեղեամն ի վերայ երկրին»:

Թուոց ԺԱ. 7. «Եւ մանանայն էր իբրև զսերմն զնձոյ սպիտակ, և տեսիլ նորա իբրև զտեսիլ սառին»:

Սաղմոս ՀԷ. 24. «Եւ տեղեաց ի նոսա մանանայ ի կերակուր: Զհաց երկնից ետ նոցա. զհաց հրեշտակաց կերան մարդիկ»:

Գիրք Իմաստութեան ԺԶ. 20. «Ընդ որոյ՝ կերակուր հրեշտակաց ջամբեցեր ժողովրդեան քում, և զպատրաստական զհացն յերկնից ետուր նոցա առանց ջանալոյ»:

Աւետ. Յովհաննու Զ. 31. «Հարքն մեր կերան զմանանայն յանապատի անդ՝ որպէս և գրեալ է. Հաց երկնից ետ նոցա ուտել»:

Այս վկայություններից յուրաքանչյուրի լուսանցքում հղման նշումներ կան դեպի մյուսները:

⁴⁹ Ղազար Բաբերդացու աշխատանքին հիմք էին ծառայել իրենից առաջ կատարված վարձերը, որոնց մասին գրում է. «Թէպէտ գոյր մեզ յառաջագոյն կարճատու ցանկեր ի նախնեացն մեր և ի տէր Դավիթ իմաստուն քահանայէն, բայց ցիր և ցան գոյով յալլ և յալլ տեղիս. բայց մեք աշխատութեամբ ժողովեցաք ի մի սուտի, իբրև զփունջ մի վարդից և ըստ այբուբենից ի վերայ շարադրեցաք, վասն այլ առանել դիրագիտ լինելոյ ուսումնասիրացոյ», ձեռ. № 351, էջ 3բ: Հիշատակվող Դավիթ քահանան՝ հայտնի մանկավարժ-հեղինակ Դավիթ Ջլիթունցին է, որ «այդ գիտական և բաշ փիլիսոփայ էր, յոյժ հմուտ Հին և Նոր կտակարանաց» և ԺԷ դարի սկզբներին Լվովում էր ապրում, բայց 1620 թվականին հիշվում է որպես արդեն մահացած, տես Հ. Ղ. Ալիշան, «Կամենից», Վեներտիկ, 1896, էջ 175:

Ղազար Բաբերդացուց հետո լատինական Վուլգատայի համաքարքառների հետքերով հանդես եկավ Ոսկան Երևանցին, որը հայկական Աստվածաշնչի առաջին տպագրությունն է կատարել Ամատերդամում 1666 թվականին⁵⁰։ Նրա հրատարակության մեջ գլխաբաժանումներն ուղղակի լատինականով էին տրված։ Այնտեղ կար նախ «Ցանգ վկայութեանց ... ներ Նորում Կտակարանում համառոտեցելոց ի Հնոյն» (Բ մաս, էջ 760—765)։ Այս ցուցակն ասում էր, թե Հին Կտակարանի յուրաքանչյուր գրքից քանի՝ հիշատակություն կամ մեջբերում կա Նոր Կտակարանում. օրինակ՝ Ծննդոց գրքի Բ. 25 տան («**Եղիցին երկոքեանն ի մարմին մի**») համեմատության համար ցույց էր տրվում երեք տեղ՝ Մատթ. Ժ. 5, Մարկ. Ժ. 8 և Առաջին Կորնթ. Զ. 16։ Ոսկանի հրատարակությունն ուներ նաև այբբենական այն նույն ցուցակը, որը Ղազար Բաբերդացու մոտ կոչվում էր «ըստ Լատինացոց», բայց այստեղ նոր թարգմանությամբ էր բերված և կրում էր «Ցանգ մատենական» անունը (Բ մաս, էջ 774—829)։ Միջլուսանցային հղումների կարգը ևս նույնությամբ կար այստեղ, ինչպես էր Ղազար Բաբերդացու մոտ։ Ոսկան Երևանցին այս բոլորը նույնությամբ տպել էր նաև իր հրատարակած Նոր Կտակարանում՝ Ամատերդամ, 1668 թվականին⁵¹։ Իսկ այնուհետև նրանք արտատպվեցին Աստվածաշնչի և Նոր Կտակարանի հետագա մի քանի հրատարակություններում ևս՝ ԺԸ դարի առաջին կեսում։

Ինչպես տեսնում ենք՝ Ղազար Բաբերդացու և Ոսկան Երևանցու մոտ եղած համաքարքառները լատինական Վուլգատայից էին փոխադրված։ Այս փորձերից հետո մեզ մոտ այլևս չեն երևում վերոնշյալ բառացանկային և միջլուսանցային համաքարքառների հետքերը։ Միակ ժառանգությունը, որ Ղազար Բաբերդացու և Ոսկան Երևանցու ձեռնարկումներից մնում է հաջորդ սերունդներին, դա լատինական Վուլգատայի գլխաքարգություններն ու տնատումներն էին, որոնք այնուհետև սովորական դարձան հայկական Աստվածաշնչի բոլոր հրատարակությունների համար և հիմք ծառայեցին հայկական հետագա բոլոր համաքարքառներին։

ԺԸ դարից սկսում է զարգանալ հայ համաքարքառային ինքնուրույն գրականությունը մեթոդական այն ուղիներով, որոնցով առաջնորդվում էին Արևմուտքում ժամանակակից գիտնականները։ Դա համաքարքառի բառարանային եղանակն էր, որի միայն աղավաղված ներկայացուցիչն էր վուլգատյան բառացանկը։

Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 2099 ձեռագրից մեզ հայտնի է Արզրումեցի Անանիա Ալլահվերդյանի համաքարքառը, որը կազմված է 1709 թվականին Ծամախիում՝ «Ցանկ սրբոց չորից անտարանչացն Մատթեոսի, Մարկոսի, Դուկասու [և] Յոհաննու։ Հաւաքեցեալ ի վերայ յայբբենի, գեմի և դայի մինչև վերջ քէի և օյի, բազում աշխատասիրութեամբ, վասն զի ոչ ունելով օրինակ իմն ցանկի, հագի կարացի այսքանս հաւաքել ի սուրբ Աւետարանէ, ասկս դիրաւ գտանելոյ զբանսն յԱւետարանոջ» (էջ 5ա—59բ)⁵²։

Սկզբից իսկ պիտի ասել, որ այս ձեռագիրը հեղինակի ինքնագիրը չէ։ Ոմն Խաչիկ Հակոբյան մի անգամ այն արտագրել է հեղինակի օրինակից և

⁵⁰ «Աստուածաշունչ Հնոց և Նորոց Կտակարանաց ներ պարունակող», Ամատերդամ, 1666։

⁵¹ «Նոր Կտակարան սրբոյ Աւետարանի տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», Ամատերդամ, 1668։

⁵² Տե՛ս Հ. Ա. Անասյան, «Հայկական մատենագիտություն», հտ. Ա, Երևան, 1959, էջ 718։

12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69																															

Մի էջ Առանիս Ալահվերդյանի համադարձարտից (1709 թ.)
Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր № 2089

սրբագրության ենթարկել («երկրորդաբար գաղափարեցեալ եղև և սրբագրեցեալ» Խաչիկ Յակոբեան»), իսկ դրանից հետո նորից է արտագրել Զուդայեցի Պետրոս Միմասյանը՝ 1734 թվականին Բասրայում («և հետևապես օրինակեցի ես ոչ սակաւ աշխատութեամբ նուստո Պետրոս որդի Միմասյ Զուդայեցի, թիւն փրկչին 1734, իսկ թիւն Հայոց ՌՃԶԳ, ապրիլ Ա և շաբա Ա, Պասարայ քաղաքոջ»): Սա է մեզ հայտնի օրինակը՝ ձեռքից ձեռք անցած և լեզվական աղճատումների ենթարկված:

Այս երկն իսկական առումով համաքարքառային առաջին բառարանն է մեզանում, ավելի ճիշտը՝ նման բառարան կազմելու փորձ, որովհետև բոլոր հանգամանքներից երևում է, որ կազմվելու ընթացքի մեջ գտնվող և անավարտ մի աշխատություն է: Այբբենական ոչ խիստ, այլ մոտավոր դասավորությամբ բառերը և բառերի միջոցով բերված վկայությունները դասավորված են, օրինակ, այսպիսի տառախմբերի մեջ. **Գայ, Գալ, Գա, Գե, Գի, Գու, Գն, Գ. և կամ՝ Իբ, Իշ, Ի, Իս, Ի** (կրկին): Այսպես և մյուս տառերի շարքում: Այսպիսի տառախմբերի մեջ են մտնում բառերը՝ ըստ իրենց առաջին տառերի. բնագրերից հետզհետե նոր հավաքվող բառերն ուղղակի տեղավորվում են մեկը յմուսի տակ և այդ պատճառով էլ յուրաքանչյուր տառախմբի տակ ազատ տեղ է թողնված՝ հավելումների համար: Անշուշտ չորս Ավետարանների բառերի լիակատար հավաքումից հետո է, որ բառերը կենթարկվեին այբբենական ճշգրիտ դասավորման:

Համաքարքառում այբբենական շարքի մեջ մտնող բառը բերվում է նախադասության մեջ իրեն հետևող անհրաժեշտ կապակցություններով և այդ կապակցությունների մեջ իր քերականական թեքումներով՝ ըստ թվի, հոլովման և խոնարհման: Օրինակ՝ Էական բայի հետևյալ ձևերը՝ մեկը մյուսի տակ.

Եղիցի ձեր բան այոյ[ն] այո եւ ոչն ոչ	Մատ. Ե. 37
Եղիշիք որդիք հօր ձերոյ որ յերկինս է	Մատ. Ե. 45
Եղերուք կատարեալք որպէս հայրն ձեր	Մատ. Ե. 48
Եղերուք այստեհետե խորագէտ իբրեւ	Մատ. Ժ. 16
Եղիշիք ասեցեալք ամենեցուն վասն անու	Մատ. Ժ. 22

Եվ կամ՝

Էին անդ կանայք բազումք ի հեռաստանէ	Մատ. ԻԷ. 55
Էին որք կերին արք հինգ հազարք	Մարկ. Զ. 44
Էին հանապազ ի տաճարին, օրհնէին զԱստուած	Դով. ԻԴ. 53

Այս ձևով բերվում են նաև գոյականներ, ածականներ և խոսքի այլ մասերը ներկայացնող բառեր:

Այս համաքարքառն իր կառուցվածքում ունի մի յուրահատուկ երևույթ, որին առհասարակ չենք պատահում բառարանային այլ համաքարքառներում: Հեղինակն աշխատել է երբեմն շարադասական փոփոխությունների ենթարկել բնագրից բերված նախադասությունը, որպեսզի այս կամ այն բառն ընկնի առաջ, և ըստ այնմ՝ միևնույն նախադասությունն այլափոխված կերպարանքով ընկել է մի քանի տեղ: Օրինակ՝ Մատ. ԻԷ. 7 «**Գնեցին այնու զազարակն բրտի ի գերեզման օտարաց**» վկայությունը բերված է միաժամանակ թե՛ Ազարակ, թե՛ Բրտի և թե՛ Գնեցին բառերի տակ՝ հետևյալ ձևերով.

(Շարունակելի)

